

Madaniyatga Xos Soʻzlarni Tarjima Qilish Strategiyalari Xususida

*Azatova Nodira Anvarbek qizi*¹

Annotatsiya: Ushbu maqolada maʼlum bir xalqning milliy ona tilida yozilgan matnlarni tarjima qilish jarayonida madaniyatini ochib beruvchi soʻzlarni samarali usullari xususida soʻz boradi. Har bir fikr, oʻz navbatida, misollar orqali dalillanib izohlab ketiladi. Maqola keltirilgan tarjima strategiyalari tarjimashunos olimlarning bu boradagi qarashlarni ham oʻz ichiga oladi.

Kalit soʻzlar: koʻchirma soʻzlar, saqlanib qolish, tarjima qilish orqali, borsakelmas, aqllilik balosi.

Tarjima nazariyasi soʻnggi paytlarda ommalashib bormoqda, ammo hali ham koʻzlangan asosiy maqsadga erishilmadi. Sababi, hali ham tarjimonlik sohasida faoliyat yuritayotgan tarjimonlarning turli xil yondashuvlari, lingvistik yoki madaniy jihatdan notoʻgʻri tushunchalari raqobatlashmoqda va bir-biridan kuchli farq qilmoqda. Madaniyatga xos soʻzlarni tarjima qilishda turli strategiyalardan foydalanish mumkin. Quyida ularni izohlab oʻtamiz.

1. Oʻzlashma soʻzdan foydalanish.

Madaniyatga xos soʻzlarni tarjima qilishning eng oson usullaridan biri oʻzlashma soʻzlardir. Oʻzlashma soʻz bu boshqa tildan maʼlum bir tilga kirib kelgan yoki olingan soʻzdir. Ushbu soʻzlar birinchi marta ishlatilganda, oʻquvchi tushunmovchiliklarga duch kelishining oldini olish uchun qisqacha izoh berish lozim, shundan soʻnggina uni boshqa ibora yoki birikmalar bilan ifodalash oʻrniga matnda qayta-qayta ishlatish mumkin (Baker 1992, 34).

Masalan, *Arslon- podsho, yoʻlbars- vazir, boʻri- karnaychi, qashqir-surnaychi, tuki-dostonchi ekan.*

The lion was a king, the tiger a vizier, the Wolf karnayplayer(karnay is a long trumpet), a Jackal a surnai player(surnai is a a kind of clarinet), and Fox a dastanchi(a storyteller)

Masalan, *Bu voqea Kamakur zamonasida sodir boʻlgan ekan. Kunlardan bir kuni kechasi bir amaldor Nameri daryosidan kechib oʻtayotgan ekan, ittifoqo, xizmatkori oʻn Mon pulni suvga tushirib yuboribdi.*

This story takes place in the times of Kamakura(from the beginning of 12th century to the middle of 14th century. One day a rich man was passing the Nameryriver when one of his slaves dropped a ten Mon coin into the river.

Aksini olganda, biz xuddi shu strategiyani transfer, yaʼni oʻtkazish nomi ostida joriy qilishimiz ham mumkin. Ushbu strategiyani quyidagicha turlarga ajratishimiz mumkin.

Koʻchirma soʻzlar (Kamakur, Mon, transkripsiya) – manba tildagi soʻzni maqsadli til matniga tarjima jarayoni sifatida soʻzlarni koʻchirish jarayoni hisoblanadi. Agar bir alifboni boshqa biriga oʻzgartirish zarur boʻlsa, koʻchirma jarayoni transkripsiyani ham oʻz ichiga oladi. Newmark taʼkidlaganidek, "umuman olganda, faqat kichik guruh yoki eʼtiqodga tegishli madaniy obyektlar yoki tushunchalar koʻchirilishi kerak". Bunday tushunchalar, asosan, manba til obyektlari, ixtirolar, qurilmalar, jarayonlar, geografik va topografik nomlar, qisqartmalar yoki tovar nomlarini qamrab oladi. Bunday madaniyatga oid soʻzlar, koʻpincha, mahalliy rang berish va oʻquvchining eʼtiborini jalb qilish uchun koʻchiriladi. Koʻchirma soʻzlardan foydalanishning sabablaridan biri bu chet el madaniyatiga hurmat ifodasidir. Boshqa tomondan olib qaraganda, ushbu strategiyani ortiqcha baholamaslik va tez-tez ishlatmaslik kerak, chunki u maqsadli til oʻquvchilar tomonidan atamalarni notoʻgʻri tushunishga olib kelishi mumkin, tarjimonning roli esa aksinchaga aylanadi. (81-82).

¹ Jahon iqtisodiyoti va diplomatiya universiteti magistranti

Masalan, *Kim kelayotganini ko'rish uchun Xo'ja yerdan boshini ko'targanda....*

When Hodja lifted his head to see who was coming ...

Ingliz tiliga o'zbek tilidagi an'anaviy so'z "xo'ja" o'zlashma so'z sifatida qabul qilingan. Faqat imlosi biroz o'zgartirilgan, shuning uchun u ingliz tilida "hodja" deb ataladi. So'zni ko'chirish bilan bog'liq jarayon "tabiiylashtirish" deb nomlanadi. Aytish mumkinki, bu transferning ikkinchi bosqichidir. Ushbu jarayon o'tkazishda muvaffaqiyatli hisoblanadi va manba til so'zini avval oddiy talaffuzga, so'ngra maqsadli tilning oddiy morfologiyasiga (so'z shakllari) moslashtiradi.

Saqlanib qolish. Madaniy so'zlarni almashtirishning yana bir turi bu *saqlanib qolish*dir. Ushbu strategiya ko'pincha atoqli nomlarni tarjima qilishda qo'llaniladi. Saqlanib qolish ismning maqsadli tilga moslashishini ta'minlaydigan leksik yoki orfografik o'zgarishlarni o'z ichiga olishi mumkin. Bu, asosan, o'zlashma so'zdan foydalanish bilan bir xil. Misollar, asosan, atoqli nomlarni o'z ichiga oladi, masalan:

To'g'ri va Egri, To'g'riboy va Egriboy.

Tarjima qilish orqali. Tarjima qilish orqali deb nomlangan jarayonning asosiy nuqtasi umumiy birikmalar, tashkilot nomlari yoki birikma qismlarining so'zma-so'z tarjimasidir. Bu o'xshash yoki qarindosh madaniyatlar orasidagi bo'shliqlarni tabiiy ravishda to'ldiradigan juda foydali jarayon. Ushbu strategiyaning asosiy muammosi xalqaro tashkilotlardan iborat. Ularning qisqartmalari ko'pincha turli tillarda o'zgarishsiz qoladi.

Borsakelmas. Misol tariqasida *borsakelmas* birikmasini (Bir tomonlama chipta) keltirish mumkin. O'zbekcha atama inglizcha so'z bilan bir xil ma'noga ega bo'lsa ham, maqsadli til matni va nutqlarda keng qo'llaniladi va tushuniladi.

Kam ifodali so'z bilan qilinadigan tarjima. Ekspressivlik muammosi konnotatsiya bilan chambarchas bog'liq. Ekspressiv so'z ko'pincha maqsadli til matnining kontekstiga mos kelmaydi yoki maqsad tilda yo'q, shuning uchun bu iborani kontekstga yaxshiroq mos keladigan kamroq ifodali so'z bilan almashtirish imkoniyati mavjud. Aytish mumkinki, o'zbek tili ifodalibroq til bo'lib, ifodali so'zlar doirasi ingliz tiliga qaraganda ancha kengroqdir. Hissiylik ko'pincha ingliz tilidagi "Diminutives" (Qisqartmalar)dagi butun kontekstning natijasidir.

O'zbek tilidagi kichraytirishlar bunga tipik misol bo'la oladi. Yor-yor, mozarbosti, alla qo'shigi kabi o'zbek tilidagi so'zlarni ingliz tiliga tarjima qilish juda qiyin, ushbu tilda bunday so'zlar yetishmaydi. Ular, odatda, kamroq ifodali so'zlar bilan tarjima qilinadi va ekspressivlik boshqacha tarzda uzatiladi.

Masalan, *Alla bolam allayo, Uxlab qolgin allayo,*

Alla aytay jonim bolam tong otguncha, toki quyosh kelib seni uyg'otguncha,

Alla aytay allalarga mushtoq bolam, tikib qo'yay beshigingga tumor bolam.

Let me tell you lullaby, sleep well darling, lullaby,

Let me tell you lullaby, till up dawn, the sun rising wakes you up,

Let me tell you it to your ears, as you really thirst for it,

Let this amulet linger in cradle, to cheer you up, my sunny, lullaby.

2. Parafraza orqali qilinadigan tarjima.

Asl iborani o'zaro aloqador so'zlar bilan ifodalash mumkin, bu uni yanada tabiiyroq qiladi, masalan, to'g'ridan to'g'ri qabul qilinishi mumkin bo'lmagan iborani qabul qilib bo'lmaydigan muqobil sifatida ishlatish hisoblanadi. Ikkinchi variant, agar ibora maqsadli tilda leksiklashtirilmagan bo'lsa, iborani butunlay boshqa so'zlar bilan ifodalashdir. U salomlashish, murojaat qilish va boshqa klishe'larda ham qo'llaniladi (Baker 1992, 37).

Newmark ham ushbu strategiyani eslatib o'tadi. Biroq, u muhim natijalar va kamchiliklarga ega bo'lgan yaxshi yozilmagan matnlarda foydalanishni taklif qiladi (Newmark 1988, 90).

Masalan, Aqllilik balosi

A Moral Tale

Otlashgan sifatdosh bo'lgan o'zbekcha ibora ingliz tiliga sifatlovchi + ot sifatida tarjima qilinadi, chunki bunday parafraza ingliz tilida tabiiyroq eshitaladi va u "balo" ma'nosini ham aniqroq ochib beradi.

3. Ma'lumot qo'shish

Parafraza qilish orqali qilinadigan tarjima boshqa tarjima turini ham o'z ichiga oladi, bu "ma'lumot qo'shish" deb ataladi. Agar tarjima qilinayotgan matnda milliy madaniyatga xos tushuncha mavjud bo'lsa va uni adekvat tarjima qilishning iloji bo'lmasa, tushuncha nimani anglatishini tushuntirish uchun qo'shimcha ma'lumot qo'shish imkoniyati mavjud. U izoh sifatida kiritilishi yoki matnga qo'shib ketilishi mumkin. Qo'shimchalar pedantik yoki tushuntirishga o'xshamasligi kerak. Izohlar butun matnni tushunish zarur bo'lganda amalga oshirilishi va qo'shimcha qilingan ma'lumotlar qisqa bo'lishi lozim." Ushbu bayonotni Dagmar Knittlova ham tasdiqlab, u izohlarning haddan tashqari kengayishiga yo'l qo'ymaslik uchun imkon qadar qisqa bo'lishi kerakligini ta'kidlaydi.

Tarjimon o'z versiyasiga qo'shishi kerak bo'lgan qo'shimcha ma'lumot, odatda, madaniy (manba til va maqsadli til madaniyati o'rtasidagi farqni hisobga olgan holda), texnik (mavzu bilan bog'liq) yoki lingvistik (so'zlarning noto'g'ri ishlatilishini tushuntiruvchi) bo'ladi va aslidan farqli bo'lishi talab qilinadi.

Masalan, *Bu voqea Kamakur zamonasida sodir bo'lgan ekan. Kunlardan bir kuni kechasi bir amaldor Nameri daryosidan kechib o'tayotgan ekan, ittifoqo, xizmatkori o'n Mon pulni suvga tushirib yuboribdi.*

This story takes place in the times of Kamakura (from the beginning of 12th century to the middle of 14th century). One day a rich man was passing the Nameryriver when one of his slaves dropped a ten Mon coin into the river.

4. Tushirib qoldiriladigan tarjima.

Agar ibora maqsadli til matnida ortiqcha bo'lib tuyulsa yoki tarjima qilishning iloji bo'lmasa va shuning uchun u muhim ma'noga ega bo'lmasa, uni tushirib qoldirish mumkin. Biroq, tarjimon shuni yodda tutishi kerakki, bunday yechim istisno bo'lishi lozim, chunki u manba til matniga kiritilgan ma'lumotlarning yo'qolishiga olib keladi. Tarjimon "hamma narsani" saqlab qolish uchun bor kuchini sarflashi kerak". Shunga qaramay, so'zning tarjima qilinmasligini qoplash ketish kerak, chunki tarjima jarayonida ma'noga ta'sir qiluvchi hech qanday qiymat yo'qolmasligi zarur.

Masalan, *Birovga choh qazisang o'zing yiqilasan.*

He that mischief hatches, mischief catches.

5. Kompensatsiya

Kompensatsiya bir joyda tushirib qoldirishni, boshqa joyda esa to'ldirishni nazarda tutadi. Jumlaning yoki butun matnning ma'lum bir qismini tushirib qoldirib, boshqa qismida kompensatsiya qilish mumkin.

Ushbu bobda oldingi bobdan kelib chiqadigan madaniyatga xos iboralarning xususiyatlari keltirilgan. Madaniyatga xos tushunchaning to'rtta xususiyatini yuqorida muhokama qilingan g'oyalardan quyidagicha ajratib ko'rsatish mumkin:

1. konsepsiya maqsadli til madaniyati uchun mutlaqo noma'lum;
2. iboraning maqsadli tilda haqiqiy ekvivalenti yo'q, shuning sababli uni tarjima qilish uchun yuqorida aytib o'tilgan ba'zi tarjima strategiyalaridan foydalanish kerak;
3. konsepsiya ma'lum bir madaniyat, uning odatlari, tili yoki muhiti bilan chambarchas bog'liq bo'lgan muayyan haqiqatni ifodalaydi.

4. bunday tushunchalar, odatda, ko‘p uchraydigan bir nechta sohalarda qayd etilishi mumkin:

a) ekologiya (o‘simlik, hayvonot dunyosi, geografiya)

(i) Masalan: irmoq, buloq (kichik daryo yoki daryo, soy);

b) moddiy madaniyat (ovqat, kiyim-kechak, uy, transport)

Oziq-ovqat mahsuloti misol bo‘lishi mumkin:

1. U elga qirq kecha-yu qirq kunduz **osh** berib, to‘y qilibdi.

He organized osh for wedding party which lasted for forty days.

2. U kelasolib u olovga qurbonlik qilish marosimini o‘tkazibdi, keyin mezbanning kenja xotiniga tabarruk suv, deb uxlatadigan dori beribdi.

The lama came to the rich man’s house and performed secret ceremony, after which he added sleeping pills to some water and gave it to the younger wife.

Uylarga misol qilib karvonsaroy (yotoqxona) yoki o‘tov (cho‘pon kulbasi) kabilarni keltirish mumkin;

c) ijtimoiy madaniyat (ish va dam olish)

Masalan: O‘zbekiston fuqarolari tashkiloti *mahallasi*,

d) tashkilotlar, urf-odatlar (diniy, badiiy, siyosiy)

Masalan: Navro‘z (Musulmonlarning Yangi yili), *mashvarat* (council)

e) Imo-ishoralar va odatlar

Masalan: o‘zbeklarning muchal to‘yi (12 anniversary) yoki *qurbonlik* (qo‘y so‘yish).

Shuni ham unutmaslik kerakki, madaniyatning o‘ziga xosligi faqat bitta iboraga emas, balki butun jumlar va matnlarga, ularning tashkil etilishi va uslubiga taalluqlidir.

Ushbu qismning maqsadi quyidagi diagrammada alifbo tartibida joylashtirilgan o‘nta tanlangan iborani tahlil qilishdadir. Jadval lug‘at tarjimasi, shuningdek, ona tilidan qilingan tarjimoni o‘z ichiga oladi. Avvalo, ular bobda tavsiflangan madaniyatga xos tushunchalar mezonlariga javob beradimi yoki yo‘qmi tekshiriladi. Bundan tashqari, ikkala tarjima ham taqqoslanadi va foydalanilgan tarjima strategiyasi aniqlandi.

Shuningdek, iboraning har ikki tilda qo‘llanilishi Oksford ingliz tili lug‘ati asosida uning tarixiy rivojlanishi, arab tilidan olingan ma‘nolari va etimologiyasi bilan bog‘liq holda ko‘rib chiqilgan va har bir ibora uchun ushbu sohalarga oid har bir tegishli farq o‘rganilib, quyida keltirilgan.

Umuman olganda, tarjimashunoslikda madaniyatga xos so‘zlarni tarjima qilishning bir qancha strategiyalari mavjud. Yuqorida keltirilgan strategiyalar esa eng mahsuldor va samarali usullardan hisoblanadi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Baker, Mona. In Other Words. – London: Routledge, 1992.
2. Bell, R. T. Psychological/cognitive approaches. In M. Baker (Ed), Routledge encyclopedia of translation studies. – London & New York: Routledge, 1998.
3. Munday, Jeremy (2001). Introducing Translation Studies.
4. Newmark, P. (1988b). Approaches to Translation. Hertfordshire: Prentice Hall.
5. Newmark, P. (1991). About Translation: Multilingual Matters. Clevedon, Philadelphia, Adelaide: Multilingual Matters Ltd
6. Nida, E. A. (1964). Towards a science of translation, with special reference to principles and procedures involved in Bible translating. Leiden: Brill.

